

Сергій Водотика
**ЛОКАЛЬНИЙ ЗРІЗ ПОСТУПУ
ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ В
КООРДИНАТАХ ІСТОРИЧНОЇ
РЕГІОНАЛІСТИКИ**

Наступного року виповнюється 100-років існування найповажнішого вищу Херсонщини – Херсонського державного університету. Природно, що такий термін передбачає збирання розкиданого старого каміння і водночас, після аналізу зібраного, розкидання нового. Власне, цьому процесу щодо регіональної історичної науки на прикладі даного вищого навчального закладу присвячена стаття.

У наш час у світовій і вітчизняній соціогуманітаристиці відбуваються буквально революційні зміни, які суттєво змінили об'єктне поле місцевої історії. Йдеться передусім про зміцнення альтернативи наративістського історіописання за рахунок соціальної історії. Внаслідок нарощення антропологічного дискурсу й осягнення поліваріантності в розумінні історії закономірно зростає роль людини та її соціального середовища в постмодерних дослідженнях¹. Саме тому історична наука вкотре звертається до соціологічних підходів (це відбувається не вперше – згадаємо М. Грушевського, М. Слабченка та інших істориків 1900 – 1920-х років), використовує методи мікроісторії, просопографії, інтелектуальної історії тощо. У цьому сенсі наголосимо, що такий ракурс об'єктивно спонукає до вивчення історії ідей, наукових зрушень та інших складових інтелектуального життя, історії духовної культури, власне культурології. Інакше кажучи, йдеться про міждисциплінарність на підставі принципу додатковості в широких межах антропології, психоісторії, мікроісторії, що

¹1.Верменич Я. Локальні рівні сучасного історичного пізнання: спроба типологізації // Регіональна історія України. – Вип. 3. – К., 2009. – С. 10.

дозволяє рельєфніше й об'єктивніше застосовувати притаманні історика наративістські методи історіописання.

Дослідникам місцевої історії вже з кінця ХХ ст. довелося визначитись щодо осмислення, аналізу та описання співвідношення цілого і частини, регіонального і локального. При цьому монопольне становище традиційного краєзнавства як оптимального масштабу вивчення місцевої історії поступово підважується історичною регіоналістикою як міждисциплінарною науковою дисципліною через більшу адекватність сучасним уявленням про процеси життєдіяльності людських спільнот і комунікативних зв'язків у територіальній площині. Зазначимо, що аналіз регіональних особливостей розвитку історичної думки складає об'єктно-предметну сферу вітчизняної історичної регіоналістики².

Подібна еволюція простежується і в сучасній українській історіографії. Зокрема, сьогодні історіографи намагаються створити новий, соціокультурний образ поступу історичної науки в Україні. Йдеться про прагнення зрозуміти еволюцію вітчизняного історіописання як складової ідейного, інтелектуального, духовного і морального вимірів локалізованої в просторі і часі епохи. Саме епоха в кінцевому підсумку формулює відповідне соціальне замовлення історика, що осмислюється ним і втілюється в перегляд (переосмислення) методологічно-концептуального інструментарію, удосконалення стилів мислення, пропонованих схем і концепцій вже власне історичного наративу.

При цьому всі соціокультурні зміни, що цілком зрозуміло, втілюються в творчості цілком конкретного історика, який в сучасному історіографічному дискурсі пропонується проаналізувати за допомогою образу історика. Ця уявна конструкція передбачає вивчення спонукальних мотивів, сутності, тематики досліджень, наукових зацікавлень, методів виявлення, збору, обробки та аналізу джерел, ставлення до модних історіософських теорій,

² 2. Верменич Я. Регіоналістика історична // Енциклопедія історії України. – Т. 9. – К., 2012. – С. 165.

пануючої ідеології, прийнятих науковим співтовариством схем, моделей і стилів історіописання тощо³.

Специфіка життя, діяльності і творчості українських радянських істориків, враховуючи тотальний пресинг більшовицького режиму, можна досягнути за допомогою положення про численні лояльності та багат шарову свідомість, причому обидві категорії можуть мати (і практично мали місце) не лише в діаметрально протилежних, але й антагоністичних складових⁴. Інакше кажучи, свідомість, діяльність (науково-організаційна, громадсько-політична тощо) і творчість українських істориків була своєрідним інтелектуальним фронтом з чисельними та перемінними лояльностями, своєрідним ходінням всередині, на межі чи, зрідка, за межею окресленого комуністичною, точніше радянсько-російською, ідеологією і радянською владою кола.

Олександр Оглоблін, аналізуючи з США становище українського радянського історика і спираючись на власний багатий досвід життя і праці за «советського» режиму, розумів надзвичайні труднощі своїх колишніх колег навіть порівняно з російськими радянськими дослідниками, не кажучи вже про західних істориків. Йдеться про перебування українських радянських істориків у подвійних лабетах – ідеологічних і «національно-політичних». Останнього не знали російські історики, а серед українських західноукраїнські радянські мали останні лещата більш потужними порівняно зі східняками»⁵. З цього приводу радянські часи українські історики «шуткували» в неформальній обстановці: «За те, за що в Москві стрижуть нігті, в Києві – відрізають пальці, а у Львові – відрубують руки». О. Оглоблін слушно зауважував, що доступ українських істориків до джерел порівняно з російськими був обмеженим, йому доводилось пильніше узгоджувати свої висновки з офіційними постулатами, а в галузі теоретичній,

³ 3. Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. – К., 2013. – С. 90-91.

⁴ 4. Магочій П. Українське національне відродження: Нова аналітична структура // Український історичний журнал. – 1991. - № 5. – С. 102-103.

⁵ 5. Див.: Оглоблін О. Думки про сучасну українську советську історіографію. – Нью-Йорк, 1963.

навіть в межах марксистських схем, він мав оглядатись на Москву. Хоча чимало істориків не завжди дотримувались загальноприйнятої позиції щодо зверхності «старшого брата». Наслідки були неоднозначними, але у 1960 – 1980-і роки м'якшими, порівняно з 1930 – серединою 1950-х. Харківський професор І. К. Рибалка казав студентам на лекції у середині 1970-х років: «Тепер вже не саджають, то можна щось писати».

Тому важко повністю погодитись з висновком О. Оглобліна про безпорадне становище українського історика щодо теорії та узагальнень, що в українській радянській історіографії панували не історики, а «історіографічні роботи», що це були «псевдо творчість» і «псевдо синтез». Адже, були, є і будуть різні історики. Головне ж полягає у легковажності чорно-білого сприйняття радянської історіографії, оскільки в ній відбувалося не лише природне накопичення фактажу, але й виходили ґрунтовні праці, робилися плідні висновки і навіть замасковані політичні узагальнення. Були праці, де крім посилань на праці «класиків марксизму-ленінізму» і партійні документи не було нічого нового, а були й такі, де марксизмом «лише притрушували», за висловом академіка Д. Багалія, нові підходи.

Отже, предметом статті є аналіз особливостей долі, життя і творчості двох херсонських радянських істориків, перших херсонських докторів і професорів Денисовця Павла Мусійовича (10.01.1920 – 06.12.1991) і Михайла (Соломона) Йосиповича Давидова (19.10.1917 – 22.12.1982).

Наголосимо, що їх доля нерозривно пов'язана з постанням професійної вищої історичної освіти в Херсоні та долею Херсонського держуніверситету. Справа в тому, що перша спроба заснувати історичний факультет була зроблена у 1946 – 1950 рр., коли обидва історики працювали в університеті. Відновлення підготовки істориків припадає на початок 1990-х років.

Об'єктом дослідження є регіональна історіографія Херсонщини, зокрема постаті істориків Херсонського держуніверситету. Можна сказати й ширше – провінційна регіональна історіографія.

Актуальність звернення до інтелектуальної біографії та аналізу спадщини херсонських істориків зумовлена ще однією причиною, спільної для регіональної історіографії щонайменше половини областей сучасної України. Йдеться про історіографію провінційну. Традиційно у фундаментальних історіографічних студіях першочергової уваги надається постатям видатних, щонайменше відомих, істориків. Природно, що в їх діяльності, інтелектуальній біографії в найбільшій мірі проявляється генезис історичної науки та історіописання, їх творчість рельєфно відображає особливості історіографічної ситуації. Достатньо згадати новаторську двотомну монографію О. Яся⁶. Природно, що на істориків другого ряду і провінційних місця не вистачає. Увага до них «доходить» при вивченні історіографії окремих проблем, історії окремих вузів, установ, наукових товариств тощо. Правди ніде діти, це стосується й доробку автора статті⁷. Хоча декілька статей присвячені долі і творчості провінційних, зокрема херсонських, істориків⁸.

Так, склалось історично, що вітчизняна історична наука поділяється, причому в будь-якій класифікації «столиць» української історіографії (Київ, Львів, Харків, Дніпропетровськ) Херсон залишається провінційним щодо історіографічного процесу. Безумовно, були спроби змінити ситуацію. Так, у 1920-і роки історичні товариства прагнули залучити провінційних істориків до сумісного дослідження провідних проблем. Скажімо, саме тоді виникають численні периферійні товариства при ВУАН – в Лубнах (1922), Миколаєві (1923), Ніжині (1923), Чернігові (1924), Кам'янці-Подільському (1925), Запоріжжі (1926) тощо. Провінційні історики брали участь як в їх роботі, так

⁶ 6. Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-і роки XX ст.): Монографія. – К., 2004.

⁷ 7. Водотика С. Г. Історична наука УСРР 1920-х років: соціополітичні, організаційні та концептуальні основи функціонування. – Херсон, 2006.

⁸ 8. Водотика С. Г. Невтомний краєзнавець: Віктор Іванович Гошкевич // Південний архів. - Херсон, 1999. - № 9. – С. 65-87; Водотика С. Г., Савенок Л. А. Маловідома сторінка життя та діяльності історика та архівіста Василя Веретенникова // Чорноморський літопис: Науковий журнал. – Миколаїв, 2011. - № 2. – С.94-98.

і діяльності більшості науково-дослідних структур ВУАН. Проте це змінило того факту, що у 1920-і роки в Україні діяло три «вогнища» історичної науки – у Харкові (з тодішніх 166 вчених-істориків столиці УСРР тут було 57 або 32,5%)⁹, Києві та Одесі¹⁰.

Щодо історіографії та джерел вивчення долі херсонських істориків. Про життя та діяльність професора Павла Денисовця існує декілька заміток суто інформативного характеру у довідкових виданнях – віхи життя, перелік основних праць, дати захисту і назви захищених дисертацій, займані посади¹¹. Згадки про нього містяться в історії Луцького педінституту. Більш докладно про життя, науково-педагогічну, науково-дослідну та науково-організаційну діяльність професора написали декілька розвідок науковці Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г.Короленка, в якому Павло Мусійович пропрацював з 1957 по 1991 рр. Це розвідки-нарис професора В. Є. Лобурця та його учня, професора О. П. Єрмака. Останньому належить найбільш розлогий з життєписів П. М. Денисовця¹² та його оцінки доробку попередника набувають більшої ваги з огляду на те, що тема соціально-економічної історії селянства 1920–1930-х років посідає чільне місце в його творчості. Зазначимо, що в Полтавському національному педагогічному університеті зберігають добру пам'ять про вченого, відзначивши його 90-ліття спеціальною науковою студентською конференцією. Полтавські дослідники, колеги та учні професора ґрунтовно

⁹ 9. Наші підрахунки на основі: Санкт-Петербурзьке відділення Архіву Російської Академії Наук. Ф. 155. Оп. 2. Спр. 819, 823, 826, 828, 830, 835, 838, 840, 843, 846, 847, 856, 859, 860, 861. [Списки членів секцій наукових працівників округів України. 1927 р.]

¹⁰ Багалій Д. Організація української історії за рр. 1917 – 1927 // Наукові записки Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. –Т. 8. – Вип. 1. – Харків, 1930. – С. 21-22.

¹¹ Бондарчук П. Денисовець Павло Мусійович // Українські історики ХХ століття: Біобібліографічний довідни. – К., 2004. – Вип. 2. – Част. 2. – С. 137-138.

¹² Лобурець В. Є. Денисовець Павло Мусійович // Історія Полтавського педагогічного інституту в особах. – Полтава, 1995. – С. 111-113; Єрмак О. П. Відомий вчений-історик і педагог //Збірник матеріалів XIII студентської наукової конференції історичного факультету, присвяченої 90-річчю від дня народження проф. П. М. Денисовця. – Полтава, 2010. – С. 15-22.

проаналізували роль життя та праць Павла Мусійовича у поступі науки й освіти в Україні.

Проте у цих студіях лише в загальних рисах досліджено творчу спадщину професора П. М. Денисовця, специфіку його доробку у вивчення соціально-економічного життя селянства. Адже саме цим питанням присвячено основні праці вченого, про що йдеться в академічних оцінках його доробку. Ми зосередимо увагу на аналізі внеску професора у вивчення соціальної структури доколгоспного селянства України у 1920-і роки у координатах інтелектуальної біографії вченого на тлі історіографічної ситуації 60-80-х років ХХ ст. Саме вивчення історії соціальної структури селянства Наддніпрянської України 20-х років ХХ ст. є однією з провідних тем дослідження професора П. М. Денисовця і саме він одним з перших звернувся до цієї проблеми, яку сьогодні вважають частиною соціальної історії.

Декілька слів про джерела. Передусім це праці самого вченого з історії соціальної структури доколгоспного селянства України 1920-х років¹³. Доповнюють уявлення про його особистість цінні усні спогади доцента кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету В. Я. Павленка, колишнього студента Павла Мусійовича, люб'язно надані автору. Нарешті, це особисті враження від спілкування з професором у 1982–1984 роках, передусім письмовий відгук професора як першого опонента на захисті кандидатської дисертації автора статті¹⁴ та його усні оцінки.

¹³ Денисовец П. М. К вопросу о социальном расслоении крестьянства Украины в восстановительный период (1921 – 1925 гг.) // Исторические записки. – Т. 80. – М., 1967; Влияние нэпа на социальные процессы в украинском селе (1921 – 1929 гг.) // Новая экономическая политика. Вопросы теории и истории. – М., 1974; Диференціація селянства України в умовах непу та її вплив на виробниче кооперування села (1921 – 1928 рр.) // Укр. істор. журнал. – 1968. - № 6. – С. 57-67; Колгоспне будівництво на Україна в 1921 – 1925 рр. – Харків, 1969 та ін.

¹⁴ Водотыка С. Г. Классовая структура крестьянства Украинской ССР в 20-е годы. Социально-экономическая характеристика: автореф. дисс. канд. истор. наук: 07.00.02. / Ин-т истории АН Украины. – К., 1984.

Постаті М. Й. Давидова присвячена лише невеличка замітка І. Ю. Сінкевич у довіднику «Краєзнавці України»¹⁵ та енциклопедична довідка учня професора С. С. Мохненка в електронній «Енциклопедії сучасної України»¹⁶. Тому основою для вивчення доробку вченого стали документи Особового фонду М. Давидова, який зберігається в Державному архіві Херсонської області, та його праці. Фонд налічує 165 одиниць зберігання і хронологічно охоплює все життя історика. Це особисті документи – автобіографія¹⁷, список нагород тощо, які датуються відносно невеликим періодом 1955-1974 рр. Значно більше справ фонду стосується власне наукової творчості професора. Інформативність цих матеріалів суто радянська – вони практично не відрізняються, крім редакційних правок, від опублікованих матеріалів. З огляду на обставини радянської дійсності іншого годі було чекати. Очевидно, внаслідок само цензури всі підготовчі для видання матеріали були знищені самим автором, що було типовою ситуацією для більшості особистих архівів радянських істориків. Мало відомостей для розуміння інтелектуальної біографії М. Давидова дають і його конспекти лекцій з історії КПРС, яку він викладав у Херсонському сільськогосподарському інституті з середини 1950-х до кінця життя. Ця ідеологічна дисципліна мала єдину програму, стабільні підручники і курси лекцій московських авторів. При викладанні дозволявся місцевий матеріал з історії компартії республіки та її місцевих організацій. М. Давидова долучили до написання «Очерков истории Херсонской областной партийной организации» - дивна для сучасних читачів відсутність назви партії, а для радянських часів природна, адже існувала лише комуністична партія. Але на самих лекціях, за споминами учнів професора, він допускав

¹⁵ Сінкевич І. Ю. Давидов Михайло (Соломон) // Краєзнавці України (Сучасні дослідники рідного краю): Довідник. – К. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т. 1. – С. 57.

¹⁶ Мохненко С. С. Давидов Соломон Йосипович. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://esu.com.ua/search_article.php=25976.

¹⁷ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-3668. Оп. 1. Спр. 144. Автобіографія. 1972 р. 5 арк.

певні «вольності», але такі речі в архіві не відклалися. Своєю ерудицією й уважним ставленням до допитливих студентів М. Давидов намагався прищепити любов до історії, що мало позитивні наслідки. Так, одного зі студентів-агрономів він переконав змінити фах і наразі його колишній учень доктор історичних наук, професор В. Д. Ткаченко викладає історію в Московському державному університеті імені М. В. Ломоносова. Крім того було використані спогади його аспіранта С. С. Мохненка та молодших колег з інших вузів Херсона.

Найбільш інформативними є підготовчі матеріали до написання дослідницьких праць з авторськими помітками. Це виписки з документів центральних архівів, статистичні матеріали, нотатки з літератури стосовно життя і діяльності О. Цюрупи, французької інтервенції на півдні України, історії міст і сіл Херсонської області. Дослідницька «лабораторія» вченого характеризує його як вдумливого професійного історика далеко не провінційного рівня. Очевидно, що соціальне замовлення суттєво скоригувало творчі уподобання дослідника, але саме виконання настанов і вказівок партії дозволяло професору виживати в радянських умовах і отримувати певні преференції. Проте творча вдача М. Давидова не могла задовольнитись прокрустовим ложем радянської історіографії. Хист до образного мислення, творчого й неординарного осмислення історичних подій спонукав професора до художньої творчості – написання повістей і сценаріїв.

Найбільше відкриття нас чекало при вивченні листування Михайла Йосиповича. Серед його кореспондентів були син і сестра О. Д. Цюрупи, місцеві партійні функціонери, колеги і друзі. Нашу увагу привернуло листування з відомою російською вченою Е. Б. Генкіною, в якому на високому професійному рівні обговорювалися проблеми продовольчої політики більшовиків у 1918-1920 рр. Це мало визначальне значення при

виборі теми і підготовці докторської дисертації М. Давидовим та його становленні як непересічного дослідника¹⁸.

Отже, доля звела в Херсонському університеті у 1946 – 1950 рр. істориків П. М. Денисовця і М. Й. Давидова. Вони уособлювали типову долю тодішнього покоління українських радянських істориків, покоління фронтовиків, перший очолював випускаючу кафедру історії, а другий був секретарем партійного бюро тодішнього інституту.

П. М. Денисовець пройшов типовий життєвий шлях радянських істориків з повоєнного селянства – після здобуття середньої освіти сільський юнак навчався на історичному факультеті Київського національного університету. Його навчання перервала війна (для його покоління – Велика вітчизняна), в якій він брав участь в якості штурмана і заслужив добру згадку за героїчні та професійні дії маршала авіації С. І. Руденка. Так, у боях за визволення від нацистів Білорусі лейтенант авіації, штурман ланки нічних бомбардувальників ПО-2 Павло Денисовець після ушкодження літака та поранення зумів довести машину до свого аеродрому. За врятування екіпажу та літака, успішне виконання завдання його було нагороджено бойовою нагородою¹⁹. Цей епізод засвідчив головні якості людини і вченого – твердість і мужність, непоступливість, сміливість і професіоналізм у відстоюванні переконань. У мирні роки це проявилось у дещо контраверсійному поєднанні принциповості та людяності, у намаганні сполучити непоєднувані для значної частини мого покоління (не кажучи вже про наступні генерації) речі – вірність звичним настановам-наказам та прагнення до істини.

У повоєнні роки Павло Мусійович став одним з перших науковців-істориків Херсонського державного педагогічного інституту, очолюючи

¹⁸ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-3668. Оп. 1. Спр. 142. Листівки, поздоровлення і листування М. Й. Давидова з колегами, друзями. Спр. 147. Листи, поздоровчі листівки, телеграми з привітанням у зв'язу із захистом дисертації.

¹⁹ Руденко С. И. Крылья победы. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: militera.lib.ru/memo/Russian/rudenko/08.html.

кафедру історії і захистивши у 1948 р. у Київському державному університеті кандидатську дисертацію за темою «Боротьба робітників і селян Херсонщини і Миколаївщини проти німецько-австрійських окупантів у 1918 р.». Таким чином, він став першим в Херсоні істориком з вченим ступенем.

М. Й. Давидов народився 19.10.1917 р. в єврейській родині м. Мелітополь, у 1918 р. родина втратила батька і мати з трьома дітьми стикнулась з численними труднощами. У 1932 р. родина переселяється до Херсона, де Михайло вчиться на слюсаря і одночасно працює на швейній фабриці, допомагаючи рідним вижити у роки голодомору. Протягом 1935-1941 рр. юнак опановує фах історика в Одеському університеті. З початком радянсько-німецької війни закінчує курси пропагандистів і протягом 1941-1942 рр. був інструктором пропаганди в Червоній армії Західного фронту. Після поранення і 10-місячного лікування став інвалідом III групи і до жовтня 1944 р. перебував з родиною в Казахстані, працюючи у школі, заввідділом райкому партії, заступником військового відділу Алма-Атинського міського партії. Повернувшись до Херсона працює журналістом в обласній газеті «Наддніпрянська правда», а з 1945 р. починає науково-педагогічну діяльність на історичному факультеті Херсонського педінституту (викладач, завідувач кафедру всесвітньої історії, секретар партійної організації).

Після ліквідації історичного факультету долі вчених розійшлися, але їх подальший життєвий шлях і, головне інтелектуальна біографія, наочно відображають особливості провінційної радянської української історичної науки. П. М. Денисовець протягом 1950–1957 рр. працював у педагогічних інститутах Івано-Франківська та Луцька завідувачем кафедри і ректором. Наступні 34 роки життя були пов'язані з Полтавським національним педагогічним університетом ім. В. Г. Короленка, в якому він обіймав посади доцента, професора, завідувача кафедри, декана історичного факультету. У 1969 р. першим із гуманітаріїв даного вузу захистив докторську дисертацію за темою «Колгоспне будівництво на Україні у 1921–1925 рр.» у Київському державному університеті. Професор П. М. Денисовець зробив значний

внесок у розбудову історичної освіти в Полтаві, становлення краєзнавчого руху, підготовку науково-педагогічних кадрів. Його перу належить близько 145 опублікованих наукових праць. З них найбільший інтерес як для історіографів, так і для дослідників історії соціальної структури селянства становлять праці вченого з історії до колгоспного селянства 1920-х років. Можна сказати, що він був одним з перших дослідників у царині соціальної історії.

Очевидно, що увага вченого до проблем поступу соціальної структури селянства у доколгоспному радянському селі була обумовлена декількома факторами. По-перше, в ході добору проблематики докторського дослідження, тобто у другій половині 1950-х років, він був обмежений у виборі теми. Порівняно зі сталінськими часами історіографічна ситуація за хрущовської «відлиги» істотно змінилася, що позитивно позначилось на творчій активності дослідників – значна частина кандидатів наук взялася за подальшу наукову працю. З одного боку, для цього склалися порівняно сприятливі внутрішні та зовнішні умови. Так, тодішні не чисельні доценти матеріально були добре забезпечені за радянськими стандартами. Скажімо, обкоми компартії зараховували науковців-істориків до своєї номенклатури з відповідними благами – окремі квартири з кімнатою-кабінетом, привілейоване медичне обслуговування, пристойна заробітна плата (до грошової реформи 1961 р. доцент отримував на ставку 3,2 тис. крб., а «Москвич» коштував 8 тис., престижна «Победа» – 20 тис.), високий соціальний статус тощо. За це влада вимагала від них політичної лояльності, в першу чергу у сфері наукових досліджень. Йдеться не лише про дотримання догматів марксизму-ленінізму, а точніше неосталінізму, але й про першочергове дослідження проблем боротьби за перемогу соціалізму та комунізму. У такій ситуації кон'юнктурникам було легко. Важко було тим, хто намагався зберегти об'єктивність та наукову етику, до того ж у провінції. В цьому сенсі історія непу була порівняно політ коректна, мало досліджувана

і водночас у достатній мірі апробована, забезпечена архівами – тобто давала можливість реалізувати свій творчий потенціал.

По-друге, як вихідця з селян Павла Мусійовича завжди цікавила історія українського селянства. Він знав і розумівся на їх житті та психології. З огляду на це вибір теми історії колгоспного будівництва виявляється майже оптимальним. Адже вона була достатньо актуальною, але не «гарячою» і хронологічно віддаленою від 1950-х років – все це до певної міри убезпечувало від навішування політичних ярликів.

У радянських умовах прагнули уникати реальної конкуренції науковців під приводом недопущення дублювання тематики – в реальності це відображало відсутність альтернативності в умовах панування марксизму. Дійсно, якщо всі історики дотримуються «єдино вірної методології», то візії історії можуть бути або вірними, або хибними. Саме тому в історіографії існувала монополія окремих науковців на певні теми і проблеми. В цьому сенсі історія колгоспного будівництва у 1920-і роки виглядала цілком пристойно і була позбавлена суттєвої конкуренції.

Єдиним реальним конкурентом у дослідженні історії колгоспного будівництва на докторському рівні виявилася московська дослідниця українського походження й за тодішніми мірками українофільських поглядів Г. Ф. Чмыга (1914–1998), яка ще у 1954 р. захистила кандидатську дисертацію за темою «Колхозное строительство на Украине в восстановительный период (1921–1925 гг.)»²⁰ і у 1967 р. докторську дисертацію «История колхозного движения на Украине (1917–1929 гг.)»²¹.

²⁰ Чмыга А. Ф. История колхозного строительства на Украине в восстановительный период: автореф. Дисс...канд. Истор. наук /МГУ/. – М., 1954. – 23 с. Ця типова для сталінських часів робота у значно переробленому вигляді була опублікована через п'ять років: Чмыга А. Ф. Очерки по истории колхозного движения на Украине (1921 – 1925 гг.). – М., 1959. – 222 с.

²¹ Чмыга А.Ф. История колхозного движения на Украине (1917-1929 гг.): Дисс...докт. истор. наук. спец. 07.00.01 / Моск. гос. ун-т / А.Ф. Чмыга. – М., 1967. – 849 с. Цікаво, що ВАК СРСР затвердив дисертація лише у червні 1969 р. (див.: Государственный архив РФ. Ф.9506. ВАК при СМ СССР. Д.1317. Чмыга А.Ф. 09.08.1968 г. – 13.06.1969 г. Тт. 1-2), тобто в рік захисту П.М. Денисовцем докторської дисертації і виходу монографії А.Ф. Чмыги з публікацією дисертації.

Очевидно, що суттєвим аргументом при виборі теми докторської дисертації для П. М. Денисовця виявилось те, що московська дослідниця не надавала належної уваги питанню взаємодії колгоспно-кооперативного руху і соціальної диференціації селянства. Ось чому він приділив стільки уваги питанням поступу соціальної структури селянства України у 1920-і роки.

Між тим означена проблема на середину 1960-х років залишалася практично недослідженою. Вивчення класової структури до колгоспного селянства України передбачало з'ясування динаміки питомої ваги найбільших соціально-класових груп селянства (батрацтва, бідноти, середняків, заможних) впродовж 1920-х років, виявлення характеру і темпів цих змін, їх соціально-економічної детермінації в умовах багатокладного господарювання.

У радянській історіографії вивчення цих процесів у принципових моментах зводилося до опанування ленінської концепції, зміст якої полягав у наступному. В селянській країні успіх справи комунізму залежав від підтримки диктатури пролетаріату селянством. Селянство за умов капіталізму розшаровується на пролетарсько-бідняцькі (їх В. Ленін в політичному сенсі вважав пролетаріатом), заможно-куркульські (експлуататорські) групи, чисельність яких збільшується за рахунок зменшення середняків, що поєднували риси пролетаря-бідняка і куркуля. В. Ленін розумів, що більшовицькі аграрні перетворення у 1917–1918 рр. не ліквідували цих класів через збереження товарного виробництва, але змінили їх співвідношення – відбувалось зменшення куркулів і бідняків і відповідно збільшення середняків. В умовах дії об'єктивних законів ринку В. Ленін очікував збільшення диференціації селянства. Радянська влада мала обмежити зростання куркулів та бідноти за рахунок адміністративно-політичного регулювання дії економічних законів дрібнокапіталістичного виробництва (націоналізація землі, обмеження оренди тощо), витіснення куркулів, допомоги бідноті та середнякам, причому останні разом з першими

мали стати опорою радянської влади на селі та майбутнього комуністичного перетворення селянських господарств.²².

Проте в реалізації цих настанов комуністична партія стикнулася з неабиякими труднощами, що врешті-решт привело до відходу від непу у 1927 р. і до початку нового комуністичного штурму восени 1929 р. Йдеться про об'єктивну необхідність збільшення сільгоспвиробництва, що в умовах непу вело до поглиблення диференціації селянства та збільшення питомої ваги куркулів і бідноти²³. При цьому праві опозиціонери політиці І. Сталіна твердили про об'єктивну зумовленість поглибленої диференціації селянства, а ліві виступали за рішучий наступ на заможне селянство.

Владі в цілому вдалося зберегти панування середняків (як союзника і майбутнього потенційного колгоспника) при обмеженому зростанні бідноти і куркулів шляхом перерозподілу ресурсів на користь своїх союзників, але економічні наслідки такого насильства над здоровим глуздом виявилися невтішними для селянства, економіки, суспільства в цілому.

Отже, ленінська концепція твердила про зміну соціальної структури селянства протягом 1920-х років залежно від політики комуністичної партії на селі за такою схемою: домінування середнього селянства при збільшенні куркулів і бідноти у 1923–1927 рр. та зменшенні у 1921–1923 рр. (продовження революційних аграрних перетворень) та 1927–1929 рр. внаслідок наступу на капіталістичний уклад напередодні другої спроби комуністичного штурму. Проте реальність свідчила про штучність даної схеми. Адже кількість середняків і бідняків збільшувалась у незначній мірі завдяки загальному підйому сільського господарства, а товарно-

²² Для спрощення величезного посилання подамо лише відповідні томи і сторінки 5-го видання творів В.І. Леніна російською мовою: Т.37, с. 478-479; Т.38, с. 192, 236; Т. 39, с. 277-279; Т. 41, с.6; Т. 42, с. 193; Т. 43, с. 218; Т. 45, с. 44, 83, 352.

²³ Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Т.1. – К., 1976. – С. 144, 217, 278.

капіталістичний уклад і куркулі вмiло пристосувались до непу, причому навіть кооперація лише поглибила цю тенденцію.

Отже, П. М. Денисовець у своїх працях доводив слушність ленінської концепції. Дослідник вивчив динаміку та основні етапи еволюції соціальної структури селянських господарств, прослідкував взаємозв'язок класової диференціації з розвитком кооперації. Він проаналізував безпосередній зв'язок між темпом колгоспного руху і глибиною соціального розшарування в окремих регіонах і довів, що соціальною основою колгоспів до осені 1929 р. була біднота. Вчений прослідкував чисельний склад селян-колективістів і довів, що їх питома вага була незначною²⁴, тобто фактично довів недієвість політики влади щодо соціалістичних перетворень села в умовах непу. Показово, що заможне селянство теж залюбки брало участь у виробничому кооперуванні заради використання державних економічних пільг, але на відміну від бідноти ігнорувало комуни й артілі та віддавало перевагу машино-тракторним товариствам і товариствам сумісного обробітку землі. У 1920-і роки артілі та товариства сумісного обробітку землі, де зберігалася економічна самостійність, вважались однією з форм колективного господарювання. Павло Денисовець на конкретно-історичних матеріалах України довів, що домінуючою тенденцією поступу соціальної структури селянства 1920-х років було переважання середнього селянства. Причому дослідник з'ясував особливості цього феномену в окремих природно-економічних регіонах України – Степовому, Поліському, Лівобережному і Правобережному²⁵.

Познайомився автор з професором П.М. Денисовцем восени 1982 р. на республіканській науковій конференції, присвяченій історії соціальної структури. На форумі між поважним і молодим дослідниками розгорнулася публічна дискусія (а це було рідкістю в часи брежнєвського застою) щодо

²⁴ Денисовець П.М. Колгоспне будівництво на Україні в 1921–1925 рр. – Харків, 1969. – С. 100-136.

²⁵ Денисовець П.М. Диференціація селянства України в умовах непу та її вплив на виробниче кооперування села (1921–1928 рр.) // УІЖ. – 1968. - № 6. – С. 149.

принципів виокремлення соціальних груп доколгоспного селянства і методики тлумачення наслідків гніздового динамічного перепису селянських господарств 1929 р., одного з видів масових джерел щодо вивчення соціальної історії селянства 1920-х років. Йшлося про міру застосування натуральних (розмір засіву, кількість робочої і продуктивної худоби) і ринкових (вартість засобів виробництва і найманої робочої сили) ознак селянських господарств для з'ясування його соціального обличчя. Це безпосередньо впливало на визначення цифри питомої ваги капіталістичних господарств у 1929 р. і, відповідно, на обґрунтованість зарахування офіційно репресованих владою 200 тис. селянських господарств в ході колективізації до «куркулів». Простіше кажучи, насправді йшлося про соціальний склад противників радянської влади на селі на рубежі 1920–1930-х років, хоча про це відкрито і не говорилося. Ця публічна дискусія викликала жвавий інтерес учасників секції. Обмін думками було продовжено в кулуарах, де обстановка була більш жвавою. Павло Мусійович висловлювався водночас категорично і поблажливо щодо молодого науковця.

Все це допомогло автору реально, буквально «на пальцях», усвідомити декілька важливих тез щодо власної дослідницької праці – необхідність всебічного дослідження джерел, повагу до думок колег, необхідність ретельного обґрунтування та коректного оформлення своїх висловлювань при публічних виступах, хибність політизації історії, значущості історії для розуміння сучасного і майбутнього, руйнівний вплив марксистсько-ленінської догматики на науку, врешті-решт соціальну і людську відповідальність за свої справи. Ця дискусія була продовжена під час захисту автором кандидатської дисертації 23 лютого 1984 р. у спеціалізованій вченій раді Інституту історії АН УРСР (тепер Інститут історії України НАН України), причому П.М. Денисовець перетворив свій виступ на суспільно-політичний, буквально фронтовий спіч щодо відповідальності відомих вчених за опубліковані наслідки своїх досліджень. Але то вже інша історія.

Підсумовуючи зазначимо, що професор Павло Мусійович Денисовець зробив помітний внесок у вивчення соціально-економічної історії селянства України у роки непу, що підтверджується сучасними історіографами²⁶. Професор П.М. Денисовець став одним із піонерів фахової історичної освіти в Херсонському державному університеті. Нарешті науково-педагогічна, дослідницька і життєва позиція сприяла вихованню значної кількості науковців-істориків.

Отже, український радянський історик у 1950 – 1970-і роки помітно еволюціонував від захисту політично заангажованих дисертацій з історії Комуністичної партії України до осягнення проблеми соціальної історії, яка донині зберігає свою актуальність. Очевидно, що це було нелегко, в т. ч. через гостру конкуренцію московських дослідників. Додались повсякденна текучка, наслідки фронту і т. п., а тому Павло Мусійович, що теж було типовим для провінційних докторів наук, залишив займатися соціальною історією до колгоспного селянства.

По-іншому, але не менш цікаво склалась творча доля Михайла Давидова. Після ліквідації історичного факультету його переводять до Херсонського сільгоспінституту, де М. Давидов працює викладачем, доцентом, у 1974-1982 рр. очолює кафедру історії КПРС і філософії. У 1955 р. захистив кандидатську дисертацію в Київському державному університеті ім. Т. Шевченка за звичайною для радянських часів темою «Роль печати в боротьбі КПСС за виховання мас в дусі идеологии дружбы народов СССР в 1946-1954 годах (на матеріалах Украинской ССР)».

Вчений здійснює звичайну для радянського історика наукову (готує і видає 1960 р. в Києві та 1961 р. в Москві) монографію про бійця ленінської гвардії, херсонця, який вчився в сільськогосподарському училищі, на базі

²⁶ Лазуренко В.М. Соціальна стратифікація українського селянства доби НЕПу: історіографія 60-90-х років ХХ ст. // Історичний архів. Наукові студії: зб. наук. праць. – Миколаїв:, 2011. – Вип. 7. – С. 107-110 та інші.

якого було створено Херсонський сільськогосподарський інститут «Александр Дмитриевич Цюрупа». М. Давидов бере участь у написанні «Очерков истории Херсонской областной партийной организации», обласного тому «Історії міст і сіл Української РСР»²⁷, редагує археографічний збірник «Херсону 200 лет. 1778-1978. Сборник документов и материалов» і веде суспільно-політичну роботу (активний лектор товариства «Знання», очолює методичну раду з лекційної майстерності, виступає з публічними лекціями, друкує численні пропагандистські статті). Для уявлення характеру цих писань наведемо назви деяких з них: «Всенародна любов до великого Сталіна» (1949 р.), «Геніальна ленінська праця про ідеологічні основи марксистської партії (до 50-річчя виходу в світ книги В. І. Леніна «Що робити»)» (1952 р.), «Активний будівник Радянської держави: до 100-річчя від дня народження О. Д. Цюрупи» (1970 р. надрукована в Українському історичному журналі). Водночас не можна заперечувати внесок вченого у становлення історичного краєзнавства.

Влада належним чином оцінила пропагандистську роботу і політичну лояльність науковця. М. Давидов стає членом Спілки журналістів України та отримує відповідні нагороди – Грамоту Президії Верховної Ради УРСР, відзнаку «За відмінні успіхи в роботі», за участь у військових діях медалі «За отвагу», «За оборону Москвы», медалі «За доблестный труд в Великой Отечественной войне», «60 лет Вооруженных сил СССР», до 20-ї та 30-ї річниць «Победы в Великой Отечественной войне». У 1960 р. М. Давидов отримує вчене звання доцента, що тоді надавало порівняно високого соціального статусу. У ті часи доцентів у вузах Херсона були одиниці.

Проте поява у 1971 р. монографії М. Давидова «Борьба за хлеб: Продовольственная политика Коммунистической партии и Советского

²⁷ Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область. – К., 1972. – 687 с.

государства в годы гражданской войны»²⁸ стала дійсно неординарним явищем у радянській історіографії, оскільки в ній по-новому оцінювалась ефективність запровадження В. І. Леніним політики воєнного комунізму і аргументовано доводилося існування продуктообміну при проведенні хлібозаготівлі, використання механізму кооперації в процесі забезпечення населення продовольством.

Зазначимо, що на рубежі 1960 – 1970-х років тимчасово радянські історики-аграрники розгубились щодо оцінки продрозверстки, особливо після філіппік adeptів сталінізму щодо найбільш радикальних оцінок, хоч і замаскованих, найбільш одіозних ленінських фантазій щодо пришвидшеного запровадження комуністичних принципів розподілу. Так, якщо в роки сталінізму визнавалось безумовне панування продрозверстки і заперечувались товарні стосунки між містом і селом, то в роки «відлиги» лунали голоси щодо їх неефективності, що змусило державу використовувати й альтернативні форми (товарообмін, кооперацію і т. п.) для забезпечення хлібом армії та міст.

М. Давидов у своїй монографії, не заперечуючи наявність продрозверстки, продармій, монополії диктатури пролетаріату на основні продукти сільського господарства, класового принципу забезпечення городян за рахунок села та інших складових ленінської політики продовольчої диктатури 1918-1920 рр. провінційний історик мав сміливість обґрунтувати використання гнучкого заготівельного та розподільчого механізму в центрі й на місцях як важливого елементу цієї диктатури, що опосередковано підважувало ленінські настанови.

Такий підхід викликав чимало опонентів серед ортодоксальних противників трансформації сталінського канону. Тому захист М. Давидовим докторської дисертації «Продовольча політика Комуністичної партії і

²⁸ Давыдов М. И. Борьба за хлеб: Продовольственная политика Коммунистической партии и Советского государства в годы гражданской войны (1917-1920). – М., 1971. – 221 с.

Радянської держави в період Жовтневої революції і громадянської війни в 1917-1920 рр.» відбувся 28.03.1974 р., тобто лише через три роки після виходу монографії, в Москві в Інституті історії СРСР АН ССРСР. Дисертант змінив спеціальність з «Історії КПРС» на «Історію СРСР» порівняно з кандидатською дисертацією. Для захисту було обрано провідну академічну установу СРСР, що для провінційного історика було майже недосяжною мрією. Очевидно, що авторитет цієї спеціалізованої вченої ради мав нейтралізувати потенційних недоброзичливців. Були ретельно підібрані й відповідні опоненти. Так, Україну серед них представляв (за тодішніми «правилами» при захисті у Москві українцями докторських дисертацій одним з опонентів мав бути історик з України, а при захисті в Україні – російський фахівець) толерантний і знаний у Москві академік АН УРСР М. І. Супруненко. І все ж захист відбувся не без проблем – з 19 присутніх членів спецради 15 віддали свої голоси на користь здобувача. За тодішньою процедурою для позитивного рішення необхідно було 2/3 голосів, тобто долю захисту вирішили 2 голоси ²⁹.

Захист дисертації відбувся напередодні зняття з роботи директора Інституту історії СРСР АН СРСР і голови спецради П. В. Волобуєва, лідера «нового напрямку» радянської історіографії. Прихильники цієї течії критично оцінювали неминучість жовтневого перевороту, визнавали стихійність подій 1917 р., стверджували альтернативність розвитку російської історії. Врешті напрямок було визнано «ревізійністським», що «зазіхає на теоретичні, програмні, стратегічні і тактичні основи ленінізму», а його лідера було піддано адміністративним репресіям. Отже, М. Давидов встиг із захистом буквально в «останній вагон».

Очевидно, що ці нагінки, сам процес підготовки і захисту дисертації коштував вченому чимало. У всякому разі, після захисту, в умовах брежнєвського застою, дослідник не лише полишив спроби модернізації, не

²⁹ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-3668. Оп. 1. Спр. 146. Документи (стенограма, відгуки, рецензії, тексти виступів) про захист М. Й. Давидова докторської дисертації. 28.03.1974 р. Акр. 62-67.

кажучи вже про трансформацію, радянського канону ленінської аграрної політики, а й залишив активну творчу діяльність.

Виникає закономірне питання про наявність у Михайла Йосиповича «ангела-охоронця», який зумів провести херсонського науковця через всі складнощі до успішного захисту. Аналіз листування М. Давидова свідчить, що ним була Есфірь Борисівна Генкіна (1901-1978) – відомий радянський історик, учениця М. М. Покровського, лауреат Сталінської (Державної) премії, яка в той час працювала науковим консультантом Інституту історії СРСР АН СРСР. Вона з 1935 р. працювала в провідних науково-дослідних установах і вузах Москви і особисто знала провідних радянських істориків, в т. ч. П. В. Волобуєва. До речі, більшість прихильників «нового напрямку» була учнями А. Л. Сидорова, з яким Е. Б. Генкіна вчилася у Комуніверситеті.

Очевидно, що під час роботи над біографією О. Д. Цюрупи у М. Давидова виникли питання щодо змісту продовольчої ленінської політики і він звернувся за консультацією до Е. Б. Генкіної, хоча не виключені й інші шляхи знайомства. Для нас важливе інше. Херсонський історик засумнівався у вірності канонічних оцінок продовольчої диктатури 1918-1920 рр., упевнився у вірності концептуальних підходів «нового напрямку» і навів у своїх працях відповідні факти й узагальнення. До такого вибору він був підготовлений своїм попереднім життям і науковою творчістю, психологічно розумів необхідність оновлення застарілих догм. Саме такий підхід відповідав його творчій вдачі, сумлінню фахівця-історика, якого гнітила задушлива атмосфера радянських реалій і принижувала роль оспівувача «переможної ходи» комунізму.

Підсумовуючи зазначимо, що доля і наукова творчість М. Давидова не зовсім вписується в рамки провінційного історика другого плану. Пройшовши в цілому типовий шлях радянського історика-професора з невеликого провінційного міста, він переріс відведений йому радянською владою канон і опинився у вирії боротьби «нового напрямку» з неосталінізмом в радянській історіографії 1960-1970-х років. Проте, як і .

Денисовець в подальшому не повертався до аналізу проблеми докторської дисертації.

Підводячи підсумок наголосимо, що історична регіоналістика цілком доречно включила до об'єктно-предметної сфери аналіз регіональних особистостей. Даний аспект заслуговує посиленої уваги дослідників, оскільки творчість місцевих істориків займає поважне місце в поступі історичної науки. Херсонські радянські українські історики П. М. Денисовець і М. Й. Давидов, перші кандидат і доктор історичних наук на Херсонщині, пройшли ніби типовий для тих часів життєвий і творчий шлях – важке дитинство, навчання, фронт, початок праці в умовах сталінізму і продовження її за «відлиги» і «застою». Але на рубежі 1950 – 1960-х років у їх науковій діяльності стався перелом. Вони відійшли від історико-партійних праць сталінського і неосталінського канону і зробили спробу трансформувати радянське бачення історіописання, хоча й в межах марксистської методології. Очевидно, частину радянських українських істориків не влаштовувала роль оспівувачів «переможної ходи комунізму», «мудрої ленінської політики» верхівки партії, а тому вони намагались переосмислити хоча б деякі радянські схеми історії. Вже цим вони готували ґрунт для появи істориків нового покоління, в т. ч. їх учням, перед якими стоїть завдання творити нове концептуальне бачення українського історіописання.

Сучасному поколінню істориків варто подолати легковажні та поверхові оцінки української радянської історіографії й аналізувати поступ регіональної історичної думки, враховуючи тодішні реалії, із залученням сучасного методологічного інструментарію – історичної регіоналістики, інтелектуальної біографії, історії соціальної психології. Не всі провінційні історики другого плану знаходяться поза історіографічним процесом. Наполегливі творчі пошуки, контакти з провідними дослідниками столиць роблять їх учасниками мейнстріму вітчизняного історіописання.

